

Лапін Олександр Олександрович

аспірант,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

адвокат,

м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0009-0007-8880-7122>

office@lapin.legal

ІДЕНТИФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГІВ НА ПРИКЛАДІ ОКРЕМИХ СУДОВИХ РІШЕНЬ

Актуальність. Ідентифікація соціально-психологічних чинників колабораційної діяльності (співпраці з ворогом) педагогів на тимчасово окупованих територіях як осіб, відповідальних за освіту і виховання наступних поколінь громадян України, є важливим напрямом комплексного дослідження колабораційної діяльності для запобігання та протидії цьому феномену.

Мета роботи – ідентифікувати наявність соціально-психологічних чинників колабораційної діяльності педагогів на тимчасово окупованих територіях на основі аналізу судових рішень щодо відповідної категорії справ.

Методологія. Для детального контекстуального огляду та порівняння показань засуджених і свідків у п'яти судових рішеннях, винесених судами першої та апеляційної інстанцій у різних регіонах України в справах щодо педагогів, звинувачених у колабораційній діяльності за статтею 111-1 ч. 3 Кримінального кодексу України, використано метод аналізу кейсів (порівняльний case-study) у поєднанні із соціально-психологічними дослідженнями конформізму, підпорядкування, групоцентризму та фамілізму.

Результати. Встановлено, що колабораційна діяльність педагогів на тимчасово окупованих територіях зумовлюється, зокрема, соціально-психологічними чинниками, як-от: конформізм, підпорядкування, фамілізм і групоцентризм. Педагогічний колектив розглянуто як формальну позитивно референтну групу, що вирізняється специфікою внутрішньогрупової взаємодії, викликану як історичними традиціями, так і реаліями сьогодення, насамперед особливостями міжособистісної взаємодії – високим ступенем авторитарності і конформізму. Показано, що групові норми педагогічного колективу, а також позиція його лідера суттєво впливають на дії педагогів, особливо в ситуації війни та окупації, – як у бік співпраці всього педагогічного колективу з окупантами, так і, навпаки, у бік рішучого опору педагогів навчального закладу впровадженню освітніх стандартів держави-агресора та ворожій пропаганді. Закладено підґрунтя для подальшого дослідження цієї проблеми.

Ключові слова: колабораційна діяльність; конформізм; підпорядкування; фамілізм; групоцентризм.

Oleksandr Lapin

Postgraduate student at the Institute of Social and Political Psychology

of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine,

practicing lawyer,

Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0007-8880-7122>

office@lapin.legal

IDENTIFICATION OF SOCIAL PSYCHOLOGICAL FACTORS OF EDUCATORS' WARTIME COLLABORATIONISM USING THE EXAMPLE OF INDIVIDUAL COURT CASES

Relevance. The identification of social-psychological factors influencing wartime collaborationism (cooperation with the enemy) of educators in temporarily occupied territories – individuals responsible for

the education and upbringing of future generations of Ukrainian citizens – constitutes a crucial dimension of comprehensive research into the phenomenon of collaboration in order to prevent and counteract such activities.

Objective: to identify the presence of social-psychological factors contributing to educators' wartime collaborationism in temporarily occupied territories through an analysis of verdicts in relevant criminal cases.

Methodology. A comparative case study analysis was employed, drawing on social-psychological research concerning conformity, obedience, group centrism, and familism. This approach facilitated a detailed contextual review and comparison of testimonies given by convicts and witnesses in five verdicts issued by first-instance and appellate courts across different regions of Ukraine. The cases examined concerned educators accused of war-time collaborationism under Article 111-1, Part 3 of the Criminal Code of Ukraine.

Results. The study identified the presence of social-psychological factors influencing wartime collaborationism of educators in temporarily occupied territories, specifically conformity, obedience, familism, and group centrism. The pedagogical collective, as a formal and positively referential group with distinct intra-group interaction dynamics shaped by both historical traditions and contemporary realities, exhibits a high degree of authoritarianism and conformity in interpersonal interactions. The group's norms and the stance of its leader significantly impact educators' actions, especially in wartime and occupation contexts – ranging from near-total cooperation with occupiers to decisive resistance against the implementation of the aggressor state's educational standards and its propaganda. The study lays the groundwork for further exploration of this issue.

Keywords: wartime collaborationism; conformism; obedience; familism; group centrism.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. Після початку російсько-української війни 20 лютого 2014 року тривалий час у національному кримінальному праві не було чіткого формулювання складу злочину «колабораційна діяльність» як такого і покаранню підлягали лише випадки збройної участі громадян України на боці окупантів проти підрозділів ЗСУ, Нацгвардії чи правоохоронних органів. Такі випадки кваліфікували зазвичай за ст. 258-3 (участь у терористичній організації) або за ст. 260 (участь у не передбачених законами України воєнізованих або збройних формуваннях). Утім, після початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. Законом № 2108-IX від 03 березня 2022 р. Кримінальний кодекс України було доповнено новою статтею – ст. 111-1 «Колабораційна діяльність», що означало криміналізацію з 15 березня 2022 р. (дати набрання чинності законом) різних видів співпраці з окупантами, у тому числі й без зброї, зокрема: 1) «здійснення громадянином України пропаганди в закладах освіти незалежно від типів і форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утворенню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України» та 2) «дій громадян України, спрямованих на впровадження стандартів освіти держави-агресора в закладах освіти» за ч. 3 ст. 111-1 КК України. Тобто кримінальна відповідальність, передбачена ч. 3 ст. 111-1 КК України, охоплює два склади злочину.

Підґрунтям колабораційної діяльності педагогів можуть бути як індивідуальні психологічні чинники (бажання обійняти вищу посаду, особисте неприязне ставлення до української влади, освіти і культури), об'єктивні причини матеріального плану (необхідність заробляти на життя, утримувати родину), політичні погляди та переконання, так і соціально-психологічні чинники (конформізм, підпорядкування, групоцентризм, фамілізм).

Проблема полягає в тому, що ч. 3 ст. 111-1 КК України, на відміну від інших частин цієї ж статті (наприклад, ч. ч. 2, 5 і 7), не містить кваліфікувальної ознаки «добровільно», що призводить до кримінального покарання педагогів за впровадження освітніх стандартів держави-агресора без урахування чинників, зокрема соціально-психологічних, які спонукали їх до таких дій і які можуть суттєво впливати на ухвалення

рішень членами специфічної групи – педагогічного колективу. Отже, на нашу думку, варто також дослідити усвідомленість конкретною особою дій, вчинених під впливом групи, до якої вона належить.

Дослідження впливу групи і групових норм на думки її членів тривають уже майже століття – практично з 1930-х років, коли експериментальним шляхом було встановлено, що в ситуації невизначеності особа, зіставляючи і порівнюючи власні думки з думками інших, схильна погоджуватися найчастіше з більшістю, пристосовуватися до неї. Більше того, загальна система життєвих орієнтирів, яка сформувалася в особі за присутності інших людей, і далі впливає на її погляди та судження, навіть якщо зникає джерело цього впливу (Sherif, 1935). Хоча це дослідження й не стосувалося власне конформізму, зосереджуючись натомість на процесі виникнення і формування групової норми, а також на з'ясуванні різноманітних аспектів навіюваності людини, М. Sherif завдяки експериментам довів залежність ступеня вираженості конформізму як від особистісних характеристик (ступеня інтелектуального розвитку; рівня самосвідомості; наявності чи відсутності дефектів самосприйняття тощо), так і ситуаційних (значущості висловлюваної думки для особи; зв'язку висловленої думки з реальною діяльністю особи, соціальних зв'язків особистості; свідомого прийняття нею норм і стандартів групи тощо).

Експериментальне дослідження цієї проблеми було продовжено на початку 1950-х років. Зокрема, проблему групового тиску вивчали з використанням методу «підставної групи», на основі чого було зроблено висновок про існування двох варіантів ставлення особистості до групової думки: або незгода, відчуження (нонконформізм), або повне прийняття її (конформізм). Також було отримано підтвердження залежності ступеня конформізму від ситуаційних чинників, складу і чисельності групи (Asch, 1955).

В американській школі соціальної психології домінує теорія про два різновиди конформізму: 1) нормативний вплив, коли індивіди підлаштовуються, щоб увійти до групи або отримати схвалення від неї (чинником якого є бажання соціального прийняття і страх відторгнення); та 2) інформаційний вплив, коли індивіди підлаштовуються під групові норми, оскільки вважають, що група володіє більш точною інформацією щодо певної ситуації, що підсилюється такими ситуативними факторами, як-от чисельність групи і її однотайність (Aronson, 1992).

Нормативний вплив на індивіда пов'язаний з груповими нормами. Ідеться про те, що більшість чинить тиск на особистість, тож думка більшості сприймається представником групи як норма. Нормативні вимоги групи оточують людину з раннього дитинства: її вчать дотримуватися групових норм і поважати їх. Інформаційний вплив на індивіда передбачає зміну індивідуальної позиції щодо групової у зв'язку з тим, що індивід звертається до групи як до джерела інформації. Якщо нормативний вплив змінює систему міжособистісних взаємин, то інформаційний – детермінує прагнення людини до більш-менш адекватної оцінки дійсності (Deutsch, & Gerard, 1955).

Останній випадок певним чином узгоджується з інформаційним підходом до когнітивної діяльності індивіда, згідно з яким сучасна людина не може перевірити всю інформацію, яка до неї надходить, і покладається на думки інших людей, тому що хоче мати більш точний образ реальності. Це, зі свого боку, приводить до того, що індивід прагне зменшити дисонанс між своїми переконаннями, знаннями та вчинками, намагаючись відшукати інформацію, яка б підтверджувала його погляди, й уникаючи тієї, що суперечить їм (Festinger, 1957).

Експериментальні дослідження тиску групи, які тривали в США й у наступному десятиріччі, довели, що на вироблення особистістю власних принципів і цінностей впливають авторитет лідерів (керівників) і групові норми (Milgram, 1963). Незважаючи на те, що ці експерименти більшою мірою стосувалися підпорядкування, вони підтвердили, що конформізм також може істотно впливати на вчинки індивіда.

Експерименти пояснили, власне, чому, перебуваючи в групі, люди вчиняють дії, які не відповідають їхнім власним переконанням, зокрема й дії з потенційно тяжкими і небезпечними для інших людей та суспільства наслідками.

Певною мірою передбачити можливий рівень підпорядкування і конформізму людини можна залежно від того, до якого типу особистостей (авторитарного чи інноваційного) вона належить. Адже авторитарна особистість внутрішньо згодна з традиційними настановленнями, демонструє покірність, прагнення уникнути відповідальності, потребує залежності від авторитету, тоді час як інноваційна особистість є відкритою до нового, прагне до того, щоб управляти своїм життям, знаходити оригінальні самостійні рішення (Hagen, 1962).

Слід зазначити, що у вітчизняній соціальній психології поширений наразі дещо інший погляд на проблему ставлення особистості до прийняття групових норм. Так, вважають, що є два різновиди прийняття індивідом групових норм і підпорядкування: 1) зовнішнє підпорядкування індивіда групі (зовнішня конформність), яке має адаптивне значення і проявляється або у свідомому пристосуванні до думки групи (що супроводжується гострим внутрішньоособистісним конфліктом), або у свідомому пристосуванні до думки групи без яскраво вираженого внутрішньоособистісного конфлікту, з приховуванням своєї справжньої думки, щоб уникнути гніву групи та санкцій з її боку; 2) внутрішнє підпорядкування індивіда групі (внутрішня конформність), коли індивід сприймає думку групи як власну і підтримує її не тільки в конкретній ситуації, а й поза її межами, що загрожує ідентичності особисті (Слюсаревський, 2018).

Отже, можемо підсумувати, що, згідно з наявними науковими даними, існування соціально-психологічного феномену конформізму є експериментально доведеним фактом і зміна поведінки та/або поглядів унаслідок реального або уявного тиску з боку групи також є об'єктивним явищем. Крім того, треба зважати на те, що ступінь конформізму залежить від низки факторів, серед яких:

- індивідуальні характеристики індивіда, до яких належать: вік (діти й підлітки більш конформні, ніж дорослі), стать (жінки більш конформні, ніж чоловіки), професія (більш конформні спеціалісти, пов'язані з постійною групою діяльністю), почуття особистісної компетентності (або некомпетентності), самооцінка індивіда, його фізичний і психічний стан;

- характеристики самої проблеми (що складніша проблема, то більша ймовірність підпорядкування індивіда груповому впливу);

- чисельність групи (зі збільшенням чисельності зростає рівень конформізму);

- ступінь згоди більшості (коли немає єдиної групової думки, згуртованості групи, індивід більш здатний чинити опір груповому тиску);

- тип групи (формальна або неформальна) і роль індивіда в ній (що вищий рівень групоцентризму і фамілізму, ступінь прихильності людини до групи, то частіше проявляється конформізм; водночас індивіди з більш високим статусом і ті, що належать до полярних категорій, здатні опиратися думці групи, тоді як найбільш вразливі до групового тиску зазвичай індивіди із середнім статусом);

- публічність (якщо потрібно відкрито висловити свою думку всупереч групі, індивід демонструє вищий рівень конформізму);

- нестача інформації щодо певної складної ситуації для прийняття важливого рішення на тлі гіперлояльності і гіпердовіри індивіда до групи;

- тип особистості індивіда: авторитарна або інноваційна;

- менталітет культури, до якої належить індивідів. Адже, як показали кроскультурні дослідження, у деяких культурах підтримується безумовне підпорядкування авторитетам, а в деяких, навпаки, соціально схвалюваною нормою є демократизм, самостійність і незалежність (Myers, 1999).

Ще має сенс згадати про кримінологічну теорію диференційованих асоціацій, яка полягає в тому, що особа засвоює злочинну поведінку не тому, що має до цього природну особисту схильність, а тому, що бачить приклади кримінальної поведінки в групі, до якої належить (Tarde, 1892; Sutherland, 1934).

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. За своїми наслідками колабораційна діяльність є одним з найскладніших соціально-психологічних феноменів, породжених війною (Чуніхіна, 2023). Колабораційна діяльність виникає в умовах окупації певної території армією іншої держави і полягає у свідомій і до певної міри добровільній співпраці мешканців окупованих територій з окупаційною владою, вмотивованих іншими, крім примусу або необхідності виживання, причинами. Ще одним виразним чинником колабораційної діяльності є ідеологічні настановлення (Lemmes, 2008). Водночас деякі автори вважають, що провести чітку лінію розмежування між добровільною і примусовою співпрацею з окупаційною владою неможливо (Böhler, & Młynarczyk, 2018).

Соціологічний аналіз проявів колабораційної діяльності на територіях Запорізької і Херсонської областей України в лютому-березні 2022 р. дав змогу кваліфікувати колабораційну діяльність як інституційно-дисфункціональний спосіб соціальної поведінки, до якого найчастіше вдаються представники найвищих соціальних верств (менеджери, висококваліфіковані працівники, посадовці), щоб отримати доступ до нових джерел соціального капіталу – наприклад, більш високих, ніж у довоєнний період, посад (Зубченко, 2022).

Згідно з результатами дослідження Amnesty International «Україна. Шкільний вчитель: небезпечна робота під російською окупацією», крім погроз і репресій з боку окупантів, на педагогів також часто здійснюють тиск очільники педагогічного колективу, які вже погодилися співпрацювати з окупантами, і педагогічний колектив у цілому (заява Amnesty International від 04.10.2024 р.).

На думку як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників, створення стабільної повоєнної обстановки має бути метою всіх планів воєнного часу, а не запізнілою думкою, яку потрібно реалізувати вже після того, як «справжню» військову роботу буде завершено (Rose, 2010; Суший, 2023).

Варто зазначити, що колабораційну діяльність педагогів відрізняє від усіх інших видів співпраці з ворогом те, що її здійснюють особи із спеціальною освітою та навичками, які є відповідальними за навчання та виховання наступних поколінь громадян України, а отже, мають бути взірцем законотворчості і суспільно схвалюваної поведінки. Зазвичай педагоги, на відміну від, наприклад, студентів, не є схильними до протестів та опору державній владі, а навпаки, загальновідомі неухильним виконанням усіх наказів і вказівок керівництва. Зокрема, взаємодія в освітянській сфері життя відбувається за критерієм лояльності до групи, а не до фаху (Стародубська, 2023).

Педагогічний колектив навчального закладу з погляду соціальної психології є для педагога формальною позитивною референтною групою, з певною специфікою внутрішньогрупової взаємодії, викликаній як історичними традиціями, так і реаліями сьогодення (наприклад, значна частка осіб передпенсійного і пенсійного віку, які здобували педагогічну освіту за часів СРСР, і високий рівень конформізму).

Важливим чинником групової взаємодії є групове ставлення, тобто взаємна соціально-психологічна позиція соціальних суб'єктів один щодо одного і щодо самих себе. Різновидом групового ставлення є лояльність, довіра учасника до групи, до якої він належить. Серед неусвідомлюваних компонентів цих феноменів слід виокремити незримую лояльність (Boszormenyi-Nagy, 1984), а також групові переноси між учасниками (Горностай, 2018). Також є низка інших феноменів інгрупової і аутгрупової взаємодії, які

накладають відбиток на поведінку соціального індивіда. Так, гіпердовіра до інгрупи, яку ще іноді метафорично називають фамілізмом (Самброс, 2014), групоцентризм (Kruglanski et al., 2006), коли член групи сприймає інгрупу як надважливу частину свого життя і віддає безумовну перевагу саме інтересам інгрупи в прийнятті життєвих рішень, також є чинниками соціальної поведінки індивіда. Групоцентризм, зокрема, є наслідком уявних загроз ідентичності групи, а також «фундаментальним» запобіжником її розпаду. Групоцентризм співіснує з автократією, строго ієрархічними системами соціальної взаємодії. Там, де групова ідентичність поглинає індивідуальну, у колективістських культурах, спостерігається зазвичай більше дискримінації та упереджень (Чорна та ін., 2023).

Мета роботи – ідентифікувати наявність соціально-психологічних чинників колабораційної діяльності педагогів на тимчасово окупованих територіях на основі аналізу судових рішень щодо відповідної категорії справ.

Методологія дослідження. Робота спирається на теоретичні узагальнення соціально-психологічних досліджень конформізму, підпорядкування, групоцентризму, фамілізму та колабораційної діяльності. Використано метод аналізу кейсів (порівняльний case-study) і результати соціально-психологічних досліджень конформізму, підпорядкування, групоцентризму, фамілізму. Суть методу аналізу кейсів полягає в тому, що він ставить за мету висвітлити рішення або набір рішень, чому вони були ухвалені, як були реалізовані і з якими результатами (Schramm, 1971). Важливою перевагою дослідження case-study є можливість цілісного погляду на процес. Детальні спостереження, які використовуються в ньому, дають змогу вивчати багато різних аспектів, досліджувати їх у взаємозв'язку один з одним, розглядати процес у його загальному середовищі, а також використовувати здатність дослідників «розуміти» (Gummesson, 1988).

Метод case-study – це емпіричне дослідження, яке глибоко досліджує сучасне явище в його реальному контексті, особливо якщо межі між явищем і контекстом не є очевидними, а дослідник не може повністю контролювати події (Yin, 2014). Також цей метод є дослідженням та аналізом окремого або колективного випадку, спрямованими на охоплення складності об'єкта дослідження. Дослідникам, які використовують тематичне дослідження, рекомендується шукати спільне й особливе в конкретному випадку. Це передбачає ретельний і глибокий розгляд природи випадку, історичного контексту, фізичного середовища та інших інституційних і політичних контекстуальних факторів. Кейс розробляють у стосунках між дослідником й інформаторами та представляють для того, щоб залучити читача, запрошуючи його долучитися до цієї взаємодії і до розкриття інформації про випадок. Тематичні дослідження використовують у різних дослідженнях, зокрема в соціологічних (Stake, 1995).

Метод case-study відрізняється від методів case-work, аналізу випадків та історії випадків (записів випадків) своїми унікальними рисами: партикуляризмом (адже він зосереджений на конкретній ситуації, події, програмі чи явищі); описовістю (він дає багатий, ґрунтовний опис досліджуваного явища); евристичністю (він висвітлює розуміння читачем досліджуваного явища) (Merriam, 1998).

Case-study досліджує сучасні явища реального життя шляхом детального контекстуального аналізу обмеженої кількості подій або умов та їх взаємозв'язків (Zainal, 2007). Для такого дослідження обирають один кейс (окремий case-study) або невелику кількість випадків (порівняльний case-study) в їх реальному контексті, відтак отримані дані аналізують якісним способом (Dul, & Hak, 2008).

Виклад основного матеріалу дослідження. Для вибору справ, проаналізованих у цьому дослідженні, використано судові рішення, які містяться в знеособленому вигляді і в загальному доступі в Єдиному державному реєстрі судових рішень (ЄДРСР). Зокрема,

на 01 травня 2025 р. він охоплював 2 537 вироків судів першої інстанції і 1 895 вироків та ухвал судів апеляційної інстанції, винесених за ст. 111-1 КК України, з яких 296 вироків судів першої інстанції і 69 вироків та ухвал судів апеляційної інстанції стосувалися саме колабораційної діяльності педагогів (ч. 3 ст. 111-1 КК України).

З наведених 296 вироків судів першої інстанції і 69 вироків та ухвал судів апеляційної інстанції обрано чотири вирок судів першої інстанції та одну ухвалу суду апеляційної інстанції, у яких наведено досить детально викладені показання обвинувачених і свідків, де містяться пояснення щодо мотивів співпраці з ворогом на тимчасово окупованих територіях у різних регіонах України, зокрема щодо соціально-психологічних чинників таких дій:

1. Вирок Київського районного суду міста Харків від 13 травня 2024 р. у справі № 953/3089/23, відповідно до якого колишню директорку Куп'янського ліцею № 5 Куп'янської міської ради Харківської області було засуджено за ст. 111-1 ч. 3 КК України до позбавлення волі строком на один рік з позбавленням права обіймати посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських функцій у закладах освіти, а також обіймати посади в органах державної влади, державного управління та контролю, місцевого самоврядування у сфері освіти строком на 10 років. Вирок з 2024 р., за даними ЄДРСР, переглядає суд апеляційної інстанції, текст вироку – у загальному доступі за вебпосиланням: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118976088>

2. Ухвала Дніпровського апеляційного суду від 04 лютого 2025 р. у справі 199/5389/23, відповідно до якої залишено без змін вирок Амур-Нижньодніпровського районного суду міста Дніпропетровськ від 25 листопада 2024 р., яким колишню директорку Новогригорівської ЗОШ I-II ступенів – філії КЗ «Нікольська школа I-III ступенів № 1 імені Якименка А. Д.» Нікольської селищної ради Донецької області було засуджено за ст. 111-1 ч. 3 КК України до 2 років 6 місяців позбавлення волі з позбавленням права обіймати посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій у закладах освіти, а також посади в органах державної влади, державного управління та місцевого самоврядування чи органах, що надають публічні послуги у сфері освіти, на строк 10 років. Ухвала набрала законної сили 04 лютого 2025 р., її текст – у загальному доступі за вебпосиланням: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125079804>

3. Вирок Ленінського районного суду міста Запоріжжя від 06 червня 2023 р. у справі № 334/386/23, відповідно до якого колишню директорку КЗ «Якимівський опорний заклад загальної середньої освіти I-III ступенів Якимівської селищної ради Якимівського району Запорізької області було засуджено in absentia за ст. 111-1 ч. 3 КК України до 3 років позбавлення волі з позбавленням права обіймати посади в органах державної влади, місцевого самоврядування, правоохоронних органах, а також посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських функцій у закладах освіти всіх форм власності, протягом 15 років. Вирок набрав законної сили 06 червня 2023 р., його текст – у загальному доступі за вебпосиланням: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111345392>

4. Вирок Орджонікідзевського районного суду міста Харків від 15 жовтня 2024 р. у справі № 644/1439/24, відповідно до якого педагога на пенсії, колишню вчительку Великохутірської гімназії Шевченківської селищної ради Куп'янського району Харківської області було засуджено за ст. 111-1 ч. 3 КК України до 1 року 6 місяців позбавлення волі з позбавленням права обіймати посади в державних органах, органах місцевого самоврядування, державних комунальних установах, організаціях та підприємствах, пов'язаних зі сферою освіти, строком на 10 років. Вирок з 2024 р., за

даними ЄДРСР, переглядає суд апеляційної інстанції. Текст вироку – у загальному доступі за вебпосиланням: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122290621>

5. Вирок Орджонікідзевського районного суду міста Запоріжжя від 12 липня 2024 р. у справі № 332/3410/22, відповідно до якого колишнього вчителя історії і правознавства КЗ «Великознам'янська загальноосвітня школа I-III ступенів № 1» Василівського району Запорізької області було засуджено *in absentia* за ст. 111-1 ч. КК України до позбавлення волі строком на три роки з позбавленням права обіймати посади в органах державної влади, державного управління, місцевого самоврядування та займатися освітньою та виховною діяльністю на строк 15 років. Вирок набрав законної сили 12 серпня 2024 р., його текст – у загальному доступі за вебпосиланням: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120325734>

З огляду на наведені вище судові рішення після повномасштабного вторгнення російська окупаційна влада приділила чималу увагу вербуванню українських педагогів на окупованих територіях для відновлення діяльності навчальних закладів, але вже за освітніми стандартами держави-агресора. Так, засуджена (тут і далі «посади» засуджених у «навчальних закладах», створених російською окупаційною адміністрацією, зазначаються в лапках мовою оригіналу, щоб краще було їх розрізняти з їхніми попередніми посадами в українських закладах освіти, на матеріальній базі яких окупанти зазвичай створюють свої «навчальні заклади») «вр. и. о. директора Государственного бюджетного образовательного учреждения "Средняя общеобразовательная школа № 4 имени Героя Советского Союза Н. Ф. Химушина" г. Купянска» (колишня директорка Куп'янського ліцею № 5 Куп'янської міської ради Харківської області, на матеріальній базі якого окупанти створили вищезазначений «навчальний заклад») зазначає, що вплив на її психіку окупанти здійснювали, відвідуючи освітній заклад зі зброєю, доставляючи підручники до школи на військовій машині. Коли у відділі освіти відбулася нарада з участю керівника окупаційної влади, він повідомив про те, що всі, хто не виконує розпорядження окупантів, будуть покарані. На той момент освітянам Куп'янщини було відомо про те, що директор школи Лісної Стінки вже перебував у катівні. Особисто вона на цій нараді була попереджена щодо можливості її покарання через скаргу одного з батьків учня, якому видали зразок заяви для зарахування на навчання українською мовою.

Таку тактику психологічного тиску і погрози окупанти використовували у всіх окупованих регіонах. Це підтверджується, наприклад, свідком у справі «вр. и. о. директора муниципального бюджетного общеобразовательного учреждения "Новогригоровская школа" администрации Новоазовского района ДНР» (колишньої директорки Новогригорівської ЗОШ I-II ступенів – філії КЗ «Нікольська школа I-III ступенів № 1 імені Якименка А. Д.» Нікольської селищної ради Донецької області, яка стала матеріальною базою для створення окупантами вищезазначеного «навчального закладу»), яка зазначає, що окупанти збирали всіх учителів і директорів та пропонували їм у подальшому виконувати свою роботу, однак за освітньою програмою держави-агресора та співпрацюючи з окупаційною владою.

Ті очільники українських навчальних закладів в окупації, які пішли на співпрацю з ворогом, здійснювали зі свого боку тиск на своїх підлеглих. Так, наприклад, вищезазначений свідок звернула увагу на те, що всі вчителі та керівництво школи, які залишились в окупації, підтримали російські освітні стандарти і пройшли відповідні курси підвищення кваліфікації і тренінги з російської мови, оскільки українська мова та українські освітні програми було заборонено.

Інший свідок у цій справі додає, що наразі жоден із працівників опорної школи не працює на підконтрольній Україні території в закладах освіти – водночас у створеному

окупаційною владою «навчальному закладі» під окупаційною владою і далі працюють завідувач філії і п'ятеро вчителів.

Така ситуація також характерна для всіх тимчасово окупованих територій. Наприклад, свідок у справі «директора Акимовской школы № 26» (колишньої директорки КЗ «Якимівський опорний заклад загальної середньої освіти I-III ступенів Якимівської селищної ради Якимівського району Запорізької області», що стала матеріальною базою для створення окупантами вищезазначеного «навчального закладу») пояснила, що саме ця школа була першою, де з'явилися символіка і державний прапор держави-агресора. Директорка цієї школи погрожувала вчителям, особливо похилого віку, та залякувала їх, спонукаючи вийти на роботу і працювати за освітніми стандартами держави-агресора.

Про спроби впливу окупаційної адміністрації та призначених нею колаборантів на вчителів похилого віку, навіть на тих, хто перебував на пенсії, в умовах незначної кількості педагогів, які готові були йти на співпрацю з окупантами в певних місцевостях, свідчить і справа щодо «вр. и. о. директора Великохуторской гимназии временной гражданской администрации Купянского района Харьковской области» (створеної окупантами на матеріальній базі Великохутірської гімназії Шевченківської селищної ради Куп'янського району Харківської області), яка до повномасштабного вторгнення РФ перебувала на пенсії, до того пропрацювавши вчителем цієї ж школи понад 26 років.

Свій злочин вона пояснювала тим, що директор школи виїхала з окупації, а сама школа постраждала через обстріл: було розбито дах, там не було жодного вцілілого вікна, учителі і завгосп позакривали вікна до ремонту. Засуджена вживала заходів щодо ремонту школи, бо дуже хвилювалась, що діти – учні школи – змушені будуть їздити в інше місто на навчання. Виправдовувалася, що коли їй окупанти вперше запропонували стати «вр. и. о. директора», вона відмовилась, але не припинила просити їх вирішити питання про ремонт даху, вікон. Протягом липня 2022 р. представники окупаційної адміністрації справді приїжджали та оглядали школу, вона просила завгоспа відкрити приміщення для огляду. Але коли в кінці липня вона знову звернулася до «старости» від окупаційної влади з приводу ремонту, та їй повідомила, що школи не буде, всі учні будуть їздити до іншої школи, до Шевченкового. «Староста» їй пропонувала стати керівником школи, але засуджена відмовилась, просила лише зробити ремонт. Оскільки осуджена розуміла, що школу не ремонтують, готують до вивезення, вона справді складала списки майна, щоб зберегти його. 24 серпня 2022 р. окупанти повідомили їй, що вона повинна надати список першокласників для подарунків і список дітей, щоб замовити автобус для перевезення їх до іншої школи.

У зв'язку з цим 26 серпня 2022 р. вона повідомила «старості» від окупаційної влади, що готова укласти угоду; надала свій паспорт, диплом, щоб показати, що бере на себе відповідальність за школу, а 29 серпня 2022 р. «начальник районного отдела образования» дала їй вказівку, щоб вона приймала школу, надала флешку з документами, із зразками програм і статут школи. Статут писала сама, програми порівнювала – українську і російську – вони були схожі.

Засуджена розуміє, що подавала документи окупаційній владі, справді підписала договір, окупаційною владою було видано «наказ» про її «призначення», з яким вона була ознайомлена. При цьому засуджена усвідомлювала, що РФ напала на Україну, бачила блокпости, військову техніку, але, як вона пояснювала, мала на меті лише зберегти школу, майно, для того щоб діти не їздили до іншого міста. Літературу українською мовою не знищувала, нічого не вилучала з кабінетів, техніку сховала в бомбосховищі. Справді проводила збори з батьками учнів щодо питання, як далі здійснювати освітній процес, пропонувала їм отримати свідоцтва про закінчення школи російського зразка на вимогу «старости», але всі батьки відмовились. Наполягала на тому, що визнає свою провину, але

просила врахувати, що вона мала намір лише зберегти школу, навіть свято «Першого вересня» для першокласників вона проводила українською мовою.

Частина свідків підтвердили те, що засуджена переймалася долею школи, у якій пропрацювала багато років, і саме це стало засобом впливу на неї з боку окупантів, аби схилити до співпраці з ними. Ця справа прикметна також тим, що син засудженої – військовослужбовець ЗСУ, але це не завадило їй скоїти кримінальне правопорушення, яке суперечить політичним поглядам навіть її власної дитини.

Водночас є й інші свідчення про значний вплив позиції керівника навчального закладу (тобто формального лідера групи) – цього разу про те, що коли такий лідер не підкорюється вимогам окупантів, не йде на співпрацю з ними, то й його підлеглі наслідують його в цьому. Так, наприклад, свідок у вищенаведеній справі «директора "Акимовской школы № 26"», яка сама була директором іншої школи в цій же місцевості, зазначила, що її депортували з тимчасово окупованої території представники окупаційної адміністрації після неодноразових погроз і намагань натиснути на неї, щоб змусити її і її педагогічний колектив працювати на їхню владу. Утім, вона на співпрацю не пішла, і більше того – її школа залишилася єдиною в територіальній громаді, яка не розпочала роботу під тиском окупаційної влади і де жоден з учителів не зголосився працювати з окупантами, маючи перед очима приклад директорки.

Про велику роль формального лідера педагогічного колективу свідчить також приклад педагогічного колективу КЗ «Великознаменівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 1 Василівського району Запорізької області». Так, згідно з показаннями свідків-педагогів цієї школи, з початком російської окупації територіальної громади навесні 2022 р. тогочасна керівниця районного відділу освіти, молоді та спорту спочатку фактично самоусунулася від координації освітнього процесу, стверджуючи на нарадах, що «треба зачекати: або окупаційні війська захоплять місто Запоріжжя, або українські війська звільнять окуповані території, і від цього залежить те, як вони далі будуть працювати».

Проте тогочасний директор школи сперечався з нею, вимагаючи виконання нових інструкцій МОН щодо роботи освітніх закладів в умовах окупації, які він та інші педагоги знаходили в мережі Інтернет, намагаючись організувати дистанційне навчання для дітей. Згодом начальниця відділу освіти почала співпрацювати з окупаційною владою і викликала директорів шкіл району на нараду, повідомивши останнім про те, що діти в травні 2022 р. повинні вийти на навчання до школи, щоб узяти участь у зніманні пропагандистського відео для російських ЗМІ про те, як начебто діти в окупації радіють, навчаються, співають і танцюють на свята. Проте вчителі і тогочасний директор школи зробили все, щоб цього не сталося.

Заступники директора школи, які також пішли на співпрацю з окупантами, спілкувалися з учителями і переконували останніх, що їм необхідно налаштуватися на роботу і бути готовими працювати за російськими програмами. До цього також примушувала й колишня очільниця відділу освіти, яка збирала всіх директорів шкіл і переконувала їх, що вони мають перейти на освітні стандарти держави-агресора, що в тих, хто перейде, буде гарна зарплата. Після чергової наради тодішній директор зібрав педагогічний колектив і сказав, що вони все роблять правильно (продовжуючи освітній процес за українськими стандартами), оскільки вони не є зрадниками.

Влітку 2022 р. директор звільнився із займаної посади, відчуючи тиск з боку окупаційної адміністрації щодо переходу на освітні стандарти держави-агресора. Зокрема, його викликали до російського коменданта, який у присутності російських бойовиків проводив з ним «бесіду». Згодом до нього додому приїздили озброєні окупанти і зробили «обшук». Через погрози він виїхав до м. Запоріжжя, а згодом дав свої свідчення на судовому процесі. Після звільнення директора школи окупаційна влада призначила

«директором» колишнього вчителя історії і правознавства цієї ж школи, який звільнився з неї ще за 3-4 роки до того.

У липні 2022 р. на нараді, де був увесь колектив школи, у присутності вищезгаданої керівниці відділу освіти педагогічному колективу було представлено нового «директора школи», який після наради пішов до кабінету директора школи і з того часу зайняв цей кабінет. Після цього всіх розпустили, а 03 серпня 2022 р. знову зібрали. Протягом цього періоду новий «директор» телефонував учителям і навіть особисто відвідував їх удома, опитуючи, чи будуть вони відвідувати курси підвищення кваліфікації, щоб працювати за російськими програмами. Крім того, уже призначені окупаційною владою «заступники директора» повідомляли педагогічному колективу про те, що в [тимчасово окупованому] Криму будуть організовані курси з підвищення кваліфікації вчителів для роботи за російськими програмами, які вчителям необхідно буде відвідати, і погрожували, що в тих, хто від цього відмовиться, будуть «великі проблеми» (наприклад, окупанти можуть «забрати чоловіка до камери»).

03 серпня 2022 р. «директор» оголосив про звільнення всіх тих, хто відмовився працювати за освітніми програмами держави-агресора. У вересні 2022 р. навчання розпочалося за освітніми стандартами держави-агресора. Діти, які залишилися в окупації, надсилали педагогам, які виїхали, фотографії підручників російською мовою і щоденників, які також були заповнені російською, а в розкладі були предмети, яких не було в українській програмі навчання. З 01 вересня 2022 р. на будівлі школи і у вікнах висять прапори держави-агресора.

З останньої справи випливає, що, поки педагогічний колектив очолював формальний (і, з високим ступенем імовірності, одночасно й неформальний) лідер, ця група успішно відстоювала свої цінності та погляди навіть перед вищою ланкою управління освітою. Утім, коли він був змушений піти з посади, а його заступники самі перейшли на бік ворога, звичайні вчителі відчували певну розгубленість і далі вирішували свою долю по-різному: чимало педагогів залишилися в окупації впроваджувати стандарти освіти держави-агресора, частина – виїхала на неокуповані території, дехто навіть виїхав за межі України.

Обмеження дослідження. Це дослідження було обмежене судовими рішеннями, наявними в ЄДРСР. Важливо зазначити, що наведена вище загальна кількість судових рішень за ст. 111-1 КК України, а також саме за ч. 3 цієї статті є приблизною, адже в умовах воєнного стану не всі судові рішення вчасно (а часом і взагалі) вносяться до ЄДРСР, а пошукова форма через технічні причини не дає змоги для точного пошуку судових рішень саме за ч. 3 ст. 111-1 КК України. Наведені вище показники отримано завдяки застосуванню пошукового фільтру «у закладах освіти», тобто словосполучення, що є спільним для обох складів злочину, передбачених ч. 3 ст. 111-1 КК України. Відповідно, у теоретичному дослідженні ми аналізували судові рішення щодо обох складів злочину, без розрізнення. Крім того, більшу частину таких справ наразі розглядають у спеціальному судовому провадженні (*in absentia*), тобто заочно, за відсутності обвинуваченого. Зрозуміло, у таких судових рішеннях можна було дослідити лише показання свідків.

З огляду на вищезгадані обмеження ця теоретична розвідка не претендує на статус повноцінного дослідження і буде продовжена емпіричним дослідженням, яке підтвердить або спростує попередні висновки, зроблені на її основі.

Соціальна значущість дослідження полягає у визначенні теоретичних підходів до подальшого емпіричного дослідження соціально-психологічних чинників колабораційної діяльності педагогів, результатом якого має стати створення певних рекомендацій щодо протидії та запобігання явищу колабораціонізму в освітній сфері.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Наразі питання наявності соціально-психологічних чинників колабораційної діяльності педагогів видається недостатньо дослідженим. З аналізу показань обвинувачених та свідків у справах щодо колабораційної діяльності педагогів на тимчасово окупованих територіях випливає, що така діяльність може бути зумовлена певними соціально-психологічними чинниками, як-от: конформізм, підпорядкування, фамілізм, групоцентризм.

Педагогічний колектив є для його членів формальною позитивно референтною групою з певною специфікою внутрішньогрупової взаємодії, зумовленою як історичними традиціями, так і реаліями сьогодення, міжособистісна взаємодія в якій вирізняється високим ступенем авторитарності та конформізму. Рішення та дії лідерів такої групи (формальних або неформальних) значною мірою впливають на рішення та дії їхніх підлеглих або нижчих за професійним статусом працівників.

У судових рішеннях, проаналізованих під час дослідження, описано суттєву залежність вчинків окремих членів педагогічного колективу від групових норм такого колективу та позиції його очільників – як у бік співпраці всього педагогічного колективу з окупантами, так і, навпаки, у бік рішучого опору всіх педагогів навчального закладу впровадженню освітніх стандартів держави-агресора та ворожій пропаганді.

Отже, у контексті довготривалої російсько-української війни особливої актуальності набуває питання подальшого емпіричного дослідження соціально-психологічних чинників колабораційної діяльності педагогів на тимчасово окупованих територіях.

Список використаних джерел

Горностай, П. П. (2018). Групова взаємодія як динаміка свідомого і несвідомого групи. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 42 (45), 72–85.

Зубченко, О. С. (2022). Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях Півдня України: соціологічний аспект. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 3 (55), 15–23.

Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність, Закон України № 2108-IX (2022) (Україна). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>

Самброс, А. С. (2014). Політичний фамілізм: проблеми концептуалізації та внутрішні механізми феноменів. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*, 1132 (27), 46–54.

Слюсаревський, М. М. (Ред.). (2018). *Основи соціальної психології*. Київ: Талком.

Суший, О. В. (2023). Групова взаємодія та повоєнне відновлення громад: нові виклики, старі проблеми. *Актуальні проблеми психології малих груп в умовах війни та повоєнного часу: матеріали наукової конференції 16.05.2023*. НАПН України, ІСПП НАПН України, АППУ, ПВНЗ «Європейський університет», с. 82–85.

Чорна, Л. Г. (Ред.). (2023). *Психологія міжгрупової взаємодії у вимірах війни і миру*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Чуніхіна, С. Л. (2023). Психологічна проблематика колабораціонізму: перспективи повоєнної реінтеграції суспільства. *Актуальні проблеми психології малих груп в умовах війни та повоєнного часу: матеріали наукової конференції 16.05.2023*. НАПН України, ІСПП НАПН України, АППУ, ПВНЗ «Європейський університет», с. 98–102.

Amnesty International. (2024). Заява Amnesty International від 04.10.2024 р. Retrieved from <https://www.amnesty.org.ua/>

Aronson, E. (1992). *The social animal* (6th ed.). W. H. Freeman.

Asch, S. (1955). Opinions and social pressure. *Scientific American*, 193 (5), 31–35.

Boszormenyi-Nagy, I., & Spark, G. V. (1973). *Invisible loyalties: Reciprocity in intergenerational family therapy*. New York: Brunner/Mazel.

Böhler, J., & Młynarczyk, J. A. (2018). Collaboration and resistance in wartime Poland (1939–1945): A case for differentiated occupation studies. *Journal of Modern European History*, 16 (2), 225–246.

Deutsch, M., & Gerard, H. B. (1955). A study of normative and informational social influences upon individual judgment. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 51 (3), 629–636.

Dul J., & Hak T. (2008). *Case study methodology in business research*. Abingdon, England: Routledge.

Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford University Press.

- Gummesson, E. (1988). *Qualitative methods in management research: Case study research, participant observation. Action research/action science, and other «qualitative methods» used in academic research and management consultancy*. United Kingdom: Chartwell-Bratt Ltd.
- Hagen, E. E. (1962). *On the theory of social change: How economic growth begins*. Dorsey Press.
- Kruglanski, A. W., Pierro, A., Mannetti, L., & De Grada, E. (2006). Groups as epistemic providers: Need for closure and the unfolding of group-centrism. *Psychological Review*, 113 (1), 84–100.
- Lemmes, F. (2008). Collaboration in wartime France, 1940–1944. *European Review of History*, 15 (2), 157–177.
- Merriam, S. B. (1998). *Qualitative Research and Case Study Applications in Education. Revised and Expanded from «Case Study Research in Education»*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Milgram, S. (1963). Behavioral study of obedience. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67 (4), 371–378.
- Myers, D. G. (1999). *Social psychology* (6th ed.). McGraw-Hill.
- Rose, G. (2010). *How wars end: Why we always fight the last battle*. Simon & Schuster.
- Schramm, W. (1971). *Notes on Case Studies of Instructional Media Projects*. Stanford Univ., Calif. Inst. for Communication Research.
- Sherif, M. (1935). A study of some social factors in perception. *Archives of Psychology (Columbia University)*, 187, 60.
- Sutherland, E. H. (1939). *Principles of criminology*. Philadelphia: J. B. Lippincott and Co.
- Tarde, G. (1903). *The laws of imitation*. New York: Henry Holt and Company.
- Yin, R. K. (2014). *Case study research: Design and methods*. Los Angeles, CA: Sage.
- Zainal, Z. (2007). Case study as a research method. *Journal Kemanusiaan*, 9, 1–6.

References

- Amnesty International. (2024). Заява Amnesty International від 04.10.2024 р. Retrieved from <https://www.amnesty.org.ua/> (in Ukrainian)
- Aronson, E. (1992). *The social animal* (6th ed.). W. H. Freeman. (in English)
- Asch, S. (1955). Opinions and social pressure. *Scientific American*, 193 (5), 31–35. (in English)
- Böhler, J., & Młynarczyk, J. A. (2018). Collaboration and resistance in wartime Poland (1939–1945): A case for differentiated occupation studies. *Journal of Modern European History*, 16 (2), 225–246. (in English)
- Boszormenyi-Nagy, I., & Spark, G. V. (1973). *Invisible loyalties: Reciprocity in intergenerational family therapy*. New York: Brunner/Mazel. (in English)
- Chorna, L. G. (Ed.). (2023). *Psykhoholohiia mizhhrupovoi vzaiemodii u vymirakh viiny i myru* [Psychology of intergroup interaction in the dimensions of war and peace]. Kropyvnytskyi: Imex-LTD. (in Ukrainian)
- Chunikhina, S. L. (2023). *Psykhoholohichna problematyka kolaboratsionizmu: perspektyvy povoiennoi reintehratsii suspilstva* [Psychological issues of collaborationism: prospects for post-war reintegration of society.] *Aktualni problemy psykhoholohii malykh hrup v umovakh viiny ta povoiennoho chasu: materialy naukovoï konferentsii 16.05.2023*. [Actual problems of small group psychology in war and post-war times: materials of the scientific conference 16.05.2023]. NAPS of Ukraine, ISPP NAPS of Ukraine, APPU, PVNI «European University», pp. 98–102. (in Ukrainian)
- Deutsch, M., & Gerard, H. B. (1955). A study of normative and informational social influences upon individual judgment. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 51 (3), 629–636. (in English)
- Dul J., & Hak T. (2008). *Case study methodology in business research*. Abingdon, England: Routledge. (in English)
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford University Press. (in English)
- Gummesson, E. (1988). *Qualitative methods in management research: Case study research, participant observation. Action research/action science, and other «qualitative methods» used in academic research and management consultancy*. United Kingdom: Chartwell-Bratt Ltd. (in English)
- Hagen, E. E. (1962). *On the theory of social change: How economic growth begins*. Dorsey Press. (in English)
- Hornostai, P. P. (2018). *Hrupova vzaiemodiia yak dynamika svidomoho i nesvidomoho hrupy* [Group interaction as the dynamics of group consciousness and unconsciousness]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhoholohii* [Scientific studios on social and political psychology], 42 (45), 72–85. (in Ukrainian)
- Kruglanski, A. W., Pierro, A., Mannetti, L., & De Grada, E. (2006). Groups as epistemic providers: Need for closure and the unfolding of group-centrism. *Psychological Review*, 113 (1), 84–100. (in English)
- Lemmes, F. (2008). Collaboration in wartime France, 1940–1944. *European Review of History*, 15 (2), 157–177. (in English)

- Merriam, S. B. (1998). *Qualitative Research and Case Study Applications in Education. Revised and Expanded from «Case Study Research in Education»*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers. (in English)
- Milgram, S. (1963). Behavioral study of obedience. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67 (4), 371–378. (in English)
- Myers, D. G. (1999). *Social psychology* (6th ed.). McGraw-Hill. (in English)
- Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vstanovlennia kryminal'noyi vidpovidalnosti za kolaboratsiinu diialnist, Zakon Ukrayiny № 2108-IX (2022) (Ukraine). [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Establishment of Criminal Liability for the Wartime Collaborationism, Law of Ukraine No. 2108-IX (2022) (Ukraine)]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text> (in Ukrainian)
- Rose, G. (2010). *How wars end: Why we always fight the last battle*. Simon & Schuster. (in English)
- Sambros, A. S. (2014). Politychnyi familizm: problemy kontseptualizatsiy ta vnutrishni mekhanizmy fenomeniv [Political Familism: Problems of Conceptualization and Internal Mechanisms of Phenomena]. *Visnyk KHNU imeni V. N. Karazina. Seriya «Pytannia politolohii»* [Bulletin of the V. N. Karazin KhNU. Series «Issues of Political Science»], 1132 (27), 46–54. (in Ukrainian)
- Schramm, W. (1971). *Notes on Case Studies of Instructional Media Projects*. Stanford Univ., Calif. Inst. for Communication Research. (in English)
- Sherif, M. (1935). A study of some social factors in perception. *Archives of Psychology (Columbia University)*, 187, 60. (in English)
- Sliusarevskyi, M. M. (Ed.). (2018). *Osnovy sotsialnoi psykholohii* [Fundamentals of social psychology]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)
- Sushiy, O. V. (2023). Hrupova vzaiemodiia ta povoienne vidnovlennia hromad: novi vyklyky, stari problemy [Group interaction and post-war community recovery: new challenges, old problems.] *Aktualni problemy psykholohii malykh hrup v umovakh viiny ta povoiennoho chasu: materialy naukovoï konferentsii 16.05.2023*. [Actual problems of small group psychology in war and post-war times: materials of the scientific conference 16.05.2023]. NAPS of Ukraine, ISPP NAPS of Ukraine, APPU, PVNI «European University», 82–85. (in Ukrainian)
- Sutherland, E. H. (1939). *Principles of criminology*. Philadelphia: J. B. Lippincott and Co. (in English)
- Tarde, G. (1903). *The laws of imitation*. New York: Henry Holt and Company. (in English)
- Yin, R. K. (2014). *Case study research: Design and methods*. Los Angeles, CA: Sage. (in English)
- Zainal, Z. (2007). Case study as a research method. *Journal Kemanusiaan*, 9, 1–6. (in English)
- Zubchenko, O. S. (2022). Колораціонізм на тимчасово окупованих територіях Півдня України: соціологічний аспект [Collaborationism in the Temporarily Occupied Territories of Southern Ukraine: Sociological Aspect]. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право* [Bulletin of NTUU «KPI». Political Science. Sociology. Law], 3 (55), 15–23. (in Ukrainian)